5 ભારત : આઝાદી તરફ પ્રયાણ

A3H9Y8

1920થી 1947ના ગાળાને ગાંધીયુગ અને ગાંધીયુગનાં આંદોલનોનો યુગ ગણવામાં આવે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળનો આ બીજો તબક્કો બંધારણીય હકોની પ્રાપ્તિની લડતનો તો છે જ સાથોસાથ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની લડતનો પણ છે. આ આંદોલનો જે પ્રવાહોમાંથી પસાર થયા અને તેની જે એક સંકુલ અસર ઊભી થઈ તેનું અહીં અવલોકન કરીશું.

સાયમન કમિશન (1927)

મોન્ટફર્ડ (મોન્ટેગ્યુ - ચેમ્સફર્ડ 1919)ના સુધારામાં એક જોગવાઈ એ હતી કે સુધારાનો અમલ કઈ રીતે થયો છે અને સુધારાની જરૂરિયાત અંગે અભ્યાસ કરવા 10 વર્ષ બાદ એક કમિશન નીમવું; પરંતુ બે વર્ષ પહેલાં સાયમન કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી. જહોન સાયમનના અધ્યક્ષપણા નીચે રચાયેલ સાયમન કમિશનમાં સાત સભ્યો હતા અને બધા જ સભ્યો અંગ્રેજ હતા. હિન્દીઓનાં દુ:ખ-દર્દ હિન્દી સમજી શકે એ વિચારથી કમિશનમાં હિન્દી સભ્યોને સામેલ કરવાની ભારતીયોએ ભલામણ કરી; પરંતુ અંગ્રેજોએ એ ભલામણ સ્વીકારી નહિ, તેથી ભારતીયોએ સાયમન કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાનું નક્કી કર્યું. સાયમન કમિશનના ભારત આગમન સમયે લોકોએ હડતાળ, સભા, સરઘસ, સાયમન ગો બેકના નારાઓ અને કાળા વાવટાઓ ફરકાવી વિરોધ કર્યો. જેની સામે સરકારે દમનનીતિ વાપરી. સરકારી દમનનીતિનો ભોગ લાલા લજપતરાય, ગોવિંદવલ્લભ પંત અને જવાહરલાલ નેહરુ પણ બન્યા. લાહોરમાં સરઘસની આગેવાની લેતા લાલા લજપતરાય ગંભીર રીતે ઘાયલ થયા. થોડા સમય બાદ તેમનું અવસાન થયું.

લાલાજીના મૃત્યુના સમાચારથી ભગતસિંહ, સુખદેવ, રાજગુરુ વગેરે ક્રાંતિકારીઓ ઉશ્કેરાયા અને લાઠીચાર્જનો આદેશ આપનાર અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારી સાંડર્સની હત્યા કરવામાં આવી.

નેહરુ કમિટી

સાયમન કમિશનનો બહિષ્કાર થતાં હિન્દી વઝીર બર્કનહેડે સાયમન કમિશનનો ખરડો રજૂ કરતાં જણાવેલ કે, હિંદના નેતાઓ બધા પક્ષોને અનુકૂળ બંધારણ ઘડી આપે તો બ્રિટિશ સરકાર તેનો વિચાર કરશે. આ આહ્વાનને પડકાર સમજી હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ મોતીલાલ નેહરુના પ્રમુખપદે નેહરુ કમિટીની રચના કરી. જે અહેવાલ આપ્યો તે નેહરુ અહેવાલ તરીકે ઓળખાય છે, જેમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ(ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ), સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર, મૂળભૂત અધિકારો, પુખ્તવયે મતાધિકાર વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે આ અહેવાલની ભલામણો સ્વીકારી નહિ.

મોતીલાલ નેહરુ

જવાહરલાલ નેહરુ

પૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી, 1929

આ સમયે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં જવાહરલાલ નેહરુ, સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવા યુવા નેતાઓ સક્રિય થયા. જે પૂર્ણ સ્વરાજ્યના હિમાયતી હતા. સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યથી યુવાવર્ગને સંતોષ ન હતો. પરિણામે રાવી નદીના તટે લાહોર ખાતે જવાહરલાલ નેહરુના અધ્યક્ષપણા નીચે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં પૂર્ણસ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો. ત્યાર બાદ 26 જાન્યુઆરી, 1930ના દિવસે સ્વતંત્રતાના શપથ લઈ પ્રથમવાર સ્વતંત્રતા દિન ઊજવવામાં આવ્યો. આ પછી સ્વતંત્રતા મળી ત્યાં સુધી પ્રતિવર્ષ 26 જાન્યુઆરીને સ્વતંત્રતા દિવસ તરીકે ઊજવવાનું નક્કી થયું અને એ દિવસનું મહત્ત્વ જાળવવા આપણું બંધારણ એ દિવસે અમલમાં આવ્યું.

દાંડીકૂચ

દાંડીયાત્રા: 12 માર્ચથી 6 એપ્રિલ, 1930

સવિનય કાનૂન ભંગના આંદોલનના ભાગરૂપે ગાંધીજીએ દાંડી ગામના દરિયાકિનારે જઈ મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાનું નક્કી કર્યું. 11 મીની સાંજે આશ્રમમાં હજારો લોકોની જનસભાને સત્યાગ્રહનો સંદેશો આપ્યો. લોકોને ધરપકડ થાય તો પણ મક્કમતાપૂર્વક અહિંસક રીતે સરકાર સામે લડત આગળ વધારવાનો અનુરોધ કર્યો. અમદાવાદના સાબરમતી હરિજન આશ્રમ (હવે ગાંધી આશ્રમ)થી 12 મી માર્ચ, 1930ના રોજ ''વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે'' ગવાયું અને ભણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં કુળ ઈકોતેર તાર્યા રે, ''શૂર સંગ્રામ કો દેખ ભાગે નહિ, દેખ ભાગે સોઈ શૂર નહિ'' એ પૂરું થતા મહાપ્રયાણ શરૂ થયું.

દાંડીકૂચનો માર્ગ

ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે સરોજિની નાયડુ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ સહિત દાંડીકૂચની શરૂઆત કરી. અમદાવાદથી દાંડીનું અંતર આશરે 370 કિમી છે. દાંડીયાત્રામાં અસલાલી, બારેજા, નડિયાદ, આણંદ, બોરીઆવી, રાસ, જંબુસર, ભરૂચ, સુરત, નવસારી જેવાં નાનાં-મોટાં નગરોમાં સભાઓ ભરી લોકોને સવિનય કાનૂન ભંગ અને મીઠાના કાયદાનો ભંગ શા માટે તેની સમજ આપી. ગાંધીજીએ ભાટ મુકામે (29 માર્ચ, 1930)કહ્યું **''કાગડા-કૂતરાના મોતે મરીશ પરંતુ સ્વરાજ્ય મળે નહિ ત્યાં સુધી આશ્રમમાં પાછો નહિ ફરું''** આ કૂચ જે ગામોમાંથી પસાર થતી ત્યાં લોકો રસ્તાની સફાઈ કરતા, પાણી છાંટી તોરણો બાંધી શણગારતા. આ યાત્રાએ ભારતના લોકોમાં અપૂર્વ જાગ્રતિ, અજબની શ્રદ્ધા, ચેતના અને એકતા જગાવવાનું અદ્‌ભુત કાર્ય કર્યું. દેશભરમાં સત્યાગ્રહનું મોજું ફરી વળ્યું. ગાંધીજી તેમના સાથીદારો સાથે 24 દિવસની પદયાત્રા બાદ દાંડી પહોંચ્યા (5મી એપ્રિલ 1930).

મીઠાનો કાયદો તોડતા ગાંધીજી

6 એપ્રિલ, 1930 સવારે બરાબર 6:30 કલાકે દરિયાકિનારે જામેલા મીઠામાંથી મુઠ્ઠી મીઠું લઈ મીઠાનો અન્યાયી કાયદો તોડ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું, ''મૈને નમક કા કાનૂન તોડ દિયા.'' અને આ સમયે ત્યાં ઉપસ્થિત લોકોને સંબોધતાં કહ્યું ''હું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યરૂપી ઈમારતના પાયામાં લૂણો લગાડું છું.'' તેવા શબ્દોથી સંબોધન કર્યું. શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ આ દાંડીકૂચને ''મહાભિનિષ્ક્રમણ'' સાથે સરખાવે છે. દુનિયાભરના પત્રકારો, ફોટોગ્રાફર્સે પણ આ સ્થળની મુલાકાત લઈ આંખે દેખ્યો અહેવાલ, સમાચાર પત્ર અને પુસ્તિકાઓમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આમ, 12 મી માર્ચે સાબરમતી આશ્રમથી શરૂ થયેલી જગપ્રસિદ્ધ દાંડીકૂચની ભૌતિક સમાપ્તિ હતી; પરંતુ બ્રિટિશ સલ્તનતની ઈમારતના પાયામાં લૂણો લાગવાની શરૂઆત થઈ હતી.

આખા દેશમાં સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ શરૂ થઈ. સરકારે દમનનો કોરડો વીંઝ્યો. લાઠીમાર, ધરપકડો, ગોળીબાર, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર જુલ્મો આચર્યા છતાં લડતનું જોર ઘટ્યું નહિ.

દાંડીકૂચ દરમિયાન વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, દારૂબંધી, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વગેરે અનેક રચનાત્મક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરાયું.

દાંડીયાત્રા અને નમક સત્યાગ્રહથી આવેલી જાગ્રતિના લીધે અસહકારનાં આંદોલનો અને સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમો દેશભરમાં શરૂ થયા. આ કાર્યક્રમોમાં સ્વદેશી આંદોલન અને વિદેશી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર, દારૂબંધી અને દારૂનાં પીઠાં ઉપર પિકેટિંગ, મહેસૂલી સહિતના કરવેરા ન ભરવાનું ના-કર આંદોલન, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કાર્યક્રમો સંબંધી સત્યાગ્રહ, સભાઓ અને સરઘસોના કાર્યક્રમો થયા. આ જાગ્રતિ તથા આંદોલનને નબળાં પાડવા તથા કચડી નાખવા સરકાર દ્વારા લાઠીચાર્જ, કારાવાસ સહિતનાં દમનકારી પગલાં લેવાયાં. આની પ્રતિક્રિયા રૂપે દેશમાંની રેલવે, પોલીસ સ્ટેશન, પોસ્ટ ઑફિસો તથા અન્ય સરકારી ઈમારતો ઉપર તોડફોડ, હુમલા જેવા કેટલાક હિંસક બનાવો પણ બન્યા. આ ઘટનાઓમાં અબ્દુલ ગફાર ખાન 'સરહદના ગાંધી'ના નેતૃત્વ હેઠળનું આંદોલન, મુંબઈ પાસે વડાલાના પીઠા ઉપર નાગરિકોનો હુમલો, દિલ્લીમાં કસ્તુરબા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ દારૂબંધી માટે પિકેટિંગ, સુરતના ધરાસણા તથા વિરમગામ વિસ્તારમાં થયેલા મીઠાના સત્યાગ્રહો ઉપરાંત સરકારી નોકરીઓનો ત્યાગ, સરકારી શાળાઓમાંથી અભ્યાસ છોડી દેવાના કાર્યક્રમો મુખ્ય ગણાય.

ગાંધી–ઇરવિન સમજૂતી, ગોળમેજી પરિષદો અને સત્યાગ્રહની મોકૂફી

બ્રિટિશ સરકારે ભારતને કેવા પ્રકારનું બંધારણ તથા સુધારા આપવા તે માટે ગોળમેજી (Round table conference) પરિષદો બોલાવી. પહેલી પરિષદ લંડનમાં મળી (નવેમ્બર, 1930), પણ તે કૉંગ્રેસની ગેરહાજરીને લીધે નિષ્ફળ ગઈ. આથી, કૉંગ્રેસને મનાવવા ગાંધીજી અને ઈરવિન વચ્ચે ગાંધી-ઈરવીન સમજૂતી થઈ (માર્ચ 1931), જેમાં સત્યાગ્રહની નીતિ જેમાં મીઠું પકવવાની સ્વતંત્રતા અને શાંત પિકેટિંગની સંમતિ મુખ્ય મુદ્દા રહ્યા. તે પછી બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં કૉંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે માત્ર ગાંધીજી હાજર રહ્યા, પણ બ્રિટિશ પક્ષે બંધારણ ઘડતરની ચર્ચા માટે અલગ અલગ કોમ માટે અલગ અલગ મતદાર મંડળનો વિભાજનકારી મુદ્દો ઉઠાવતાં ગાંધીજી નિરાશ થયા અને અંતે આ પરિષદ નિષ્ફળ બની.

'હિંદ છોડો ચળવળ' (1942-43)

વિશ્વયુદ્ધમાં બદલાયેલા સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને કૉંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ બંધ કરવાનો નિર્ણય લીધો (જાન્યુઆરી, 1942).

ક્રિપ્સ દરખાસ્તો દ્વારા સિદ્ધ થયું કે બ્રિટિશ સરકાર સત્તા છોડવા માંગતી ન હતી તથા હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય આપવાનો તેનો ઇરાદો ન હતો. તે હિંદની પ્રજાને છેતરવાનો પ્રયાસ કરે છે તેવું લાગતાં ભારતીયો હતાશ બની રોષે ભરાયા. ગાંધીજીએ પ્રજાની નિરાશા દૂર કરી એક નવી આખરી લડત લડવા માટે તેઓને તૈયાર કર્યા.

મુંબઈમાં મળેલી કૉંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકમાં ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ 8મી ઑગસ્ટ, 1942ની રાત્રે 'હિંદ છોડો'નો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. ઠરાવના બીજા દિવસે વહેલી સવારે ગાંધીજી, વલ્લભભાઈ પટેલ, જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલાના આઝાદ ઉપરાંત દેશના અગ્રગણ્ય કૉંગ્રેસના નેતાઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. વર્તમાનપત્રો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા. પ્રાંતિક અને જિલ્લા કક્ષાના કૉંગ્રેસી નેતાઓને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. ગાંધીજી સહિત બધા દેશનેતાઓની ધરપકડને પરિણામે દેશના શહેરો તથા ગામોમાં એકાએક સખત હડતાળો પડી અને ગાંધીજીએ કહેલું કે 'આઝાદી માટે મારી આ અંતિમ લડત છે' અને તેના માટે લોકો બધું જ બલિદાન કરવા તૈયાર હતા. તેમનું સૂત્ર હતુ કે, 'કરેંગે યા મરેંગે'.

'હિંદ છોડો' આંદોલન દરમિયાન હડતાલો

દેશનાં ગામો તથા શહેરોમાં મજૂરો, ખેડૂતો, યુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વેપારીઓ, સ્ત્રીઓ વગેરેએ આ કાર્યક્રમમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. મજૂરોએ કારખાનામાં હડતાલો પાડી. જમદેશપુરના લોખંડના કારખાનામાં તથા મુંબઈ અને મદ્રાસની કાપડની મિલોમાં હડતાલો પડી. અમદાવાદમાં કાપડની 75 મિલોના એક લાખ ચાલીસ હજાર મજૂરોએ 105 દિવસની શાંત અને અપૂર્વ હડતાલ પાડી. શાળા-કૉલેજોમાં હડતાલો પડી. અમદાવાદમાં સાડા ત્રણ માસ સુધી બજારો બંધ રહ્યા.

'હિંદ છોડો' આંદોલન દરમિયાન ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓ

દેશમાં ચારેતરફ લોકોનો ક્રોધ બ્રિટિશ સરકાર સામે ભભૂકી ઊઠ્યો. શાંત દેખાવની સામે સરકારે દમન નીતિ અપનાવતાં શહેરો તથા ગામડાંઓનાં લોકોનાં ટોળાંએ તાર, ટેલિફોન, રેલવે લાઈનો, સરકારી મકાનો, પોસ્ટ ઑફિસો, પોલીસ સ્ટેશન,સરકારી કચેરીઓ, પુલો, રસ્તાઓ, શાળા-કૉલેજોનાં મકાનો, રેલવે સ્ટેશનો વગેરે તોડી નાંખવાના, મિલકતને લૂંટવાના અને આગ લગાડવાના બનાવો મોટા પ્રમાણમાં બન્યા. રેલવેને વધુ નુકસાન થયું. કેટલાક વિસ્તારોમાં લોકોએ બૉમ્બનો પણ ઉપયોગ કર્યો.

લડતને કચડી નાંખવામાં સરકારની નિષ્ફળતા

આ લડતની ઉગ્રતા અને મોટા વ્યાપને કારણે સામુદાયિક ધરપકડો અને ભારે દમન નીતિથી ટૂંકા સમયમાં સરકારની કચડી નાંખવાની નીતિ પાર ન પડી. આખા દેશમાં ઠેર ઠેર ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં લડતનો ફેલાવો, ભાંગફોડ દ્વારા સરકારી તંત્રને ખોરવી નાંખવાના પ્રયાસો થયા. 70,000 કરતાં વધારે લોકોને જેલમાં પૂર્યા, આ ચળવળ દરમિયાન 538 વાર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા. 1028 માણસોએ જાન ગુમાવ્યા. 3200 માણસોને ઈજા થઈ. અમદાવાદ અને પટણામાં ગોળીબાર કરતાં વિદ્યાર્થીઓ મૃત્યુ પામ્યા. આ લડતમાં લોકોએ જે વ્યક્તિગત તથા સામુદાયિક વીરતા બતાવી તેથી વિશ્વની સાથે બ્રિટિશ સરકાર પર પણ એવી છાપ પડી કે હવે વધુ સમય ભારતમાં તે પોતાનું શાસન ટકવી શકશે નહિ. ચળવળમાં લોકોએ સ્વયંભૂ ચળવળ ચલાવી. ''હિંદ છોડો'' શબ્દ લોકોએ સ્વયંસ્ફુરિત ઘોષણા દ્વારા અપનાવેલો હતો. આ સૂત્રથી ડુમિનિયન સ્ટેટ્સ (સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય)નો ખ્યાલ અદૃશ્ય થઈ ગયો. હવે તો પૂર્ણ સ્વરાજ્ય જ જોઈએ તે માટે કટિબદ્ધ થયા. ત્યાર બાદ પાંચ વર્ષે ભારતને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી.

આઝાદ હિંદ ફોજ અને સુભાષચંદ્ર બોઝ

સુભાષચંદ્ર બોઝનો જન્મ ઓરિસ્સા રાજ્યના કટક શહેરમાં થયો હતો (23 જાન્યુઆરી, 1897). તેમના પિતા રાયબહાદુર જાનકીનાથ બોઝ કાનૂન ક્ષેત્રે સરકારી વકીલ હતા. માતા શ્રીમતી પાર્વતીદેવી ધાર્મિકવૃત્તિવાળાં હતાં. આ બંગાળી છોકરો બ્રિટિશ સરકારમાં વફાદાર સેવક બનશે તેવી ભવિષ્યવાણી વિચારી હતી. જેણે ભારતની બ્રિટિશ હકૂમત સામે સ્વાતંત્ર્યસેનાની તરીકે કામ કર્યું. કોલકાતાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાંથી ખૂબ સારા ગુણથી પરીક્ષા પાસ કરી વધુ અભ્યાસ અર્થે ઈંગ્લેન્ડ ગયેલા. ત્યાંથી ખૂબ અઘરી ગણાતી ICS (ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ)ની પરીક્ષા ચોથા નંબરે ઉત્તીર્ણ કરીને તેઓ કોલકાતા પાછા ફર્યા. કોલકાતાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં અંગ્રેજ અધ્યાપક ઓટ દ્વારા રંગભેદની નીતિઓ અને ભારતીય વિદ્યાર્થીઓનાં અપમાનજનક વર્તન અને અભિમાનના કડવા અનુભવોએ તેમના માનસમાં ક્રાંતિનાં બીજ રોપ્યા. તેમને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ખૂબ રસ હતો. તેઓ હિંદી મહાસભાના સક્રિય કાર્યકર્તા બની ગયા. તેઓ ''રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ પક્ષ''માં જોડાઈ (1923) ટૂંક સમયમાં જ યુવાનોના અતિપ્રિય નેતા બની ગયા. સવિનય કાનૂન ભંગની લડતમાં તેઓ મોખરે રહ્યા હતા અને જેલવાસ વેઠ્યો હતો. ઈ.સ. 1938માં માત્ર 41 વર્ષની યુવાન વયે હરિપુરા (સુરત) કૉંગ્રેસ અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાને નિમણૂક પામવા જેટલી લોકપ્રિયતા અને યોગ્યતા એમણે દર્શાવી હતી.

સુભાષચંદ્ર બોઝ અને ગાંધીજી

સુભાષબાબુના વિચારોને ગાંધીજીના વિચારો સાથે ખાસ મેળ બેસતો ન હોવાથી તેમણે ગાંધીજી સાથે મતભેદ થતાં કૉંગ્રેસ છોડી અને ''ફોરવર્ડ બ્લૉક'' નામના નવા રાજકીય પક્ષની સ્થાપના કરી અને અવિરત સભાઓ સંબોધવી, દેશમાં પ્રવાસ કરવા, બ્રિટિશરો વિરુદ્ધ જનમત જાગ્રત કરવાના આશયથી ઠેર ઠેર પ્રવાસો ખેડ્યા. અંતે હિંદ સંરક્ષણ ધારાને આગળ ધરી તેમની ધરપકડ કરી તેઓને કારાવાસમાં પૂરવામાં આવ્યા (ઈ.સ. 1940). કારાવાસમાં એક રાજકીય કેદી તરીકે તેમની સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર થતાં તેમણે આમરણાંત ઉપવાસ આદર્યા. તેમની તબિયત લથડતાં તેમને પોતાના નિવાસસ્થાને જ નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા; પરંતુ તેઓ પઠાણના છૂપાવેશે કોલકાતાથી પેશાવર, કાબૂલ, ઈરાન, રશિયા થઈ બર્લિન (જર્મની) પહોંચ્યા (28 માર્ચ, 1942). જર્મનીમાં તેમનું ભારતીયોએ ઉષ્માભર્યું સ્વાગત કર્યું. બર્લિન રેડિયો પરથી તેમણે પોતાના દેશ બાંધવોને બ્રિટન સામે જેહાદ જગાવવા અનુરોધ કર્યો. જર્મનીમાં હિટલર સાથે ભારતની આઝાદી વિશે ચર્ચા કરી. તેઓએ પહેલાં રોમ અને પેરિસમાં સ્વતંત્ર ભારતને લગતા લશ્કરી એકમો સ્થાપી તેમાં 3000 ભારતીયોની ભરતી કરી. ભારતમાંથી છટકીને જાપાનમાં વસેલા હિંદી ક્રાંતિકારી નેતા રાસબિહારી બોઝે બધાં મંડળોને સાંકળતી એક સંસ્થા ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ નામે મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપી. તેણે ભારતની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા

માટે આઝાદ હિંદ ફોજ ઊભી કરવાનો નિર્ણય લીધો. તેમાં વિશ્વમાં જુદા જુદા દેશોમાં વસતા હિન્દીઓ જેવા કે મલાયા, જાપાન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા, હોંગકોંગ, બોર્નિયો, અંદમાન, બ્રહ્મદેશ (મ્યાનમાર) વગેરે જગ્યાએથી 100 જેટલા પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી. જેમાં જાપાનના હાથમાં યુદ્ધકેદી તરીકે પકડાયેલા મોહનસિંગે આ પરિષદમાં હાજરી આપી. જેમાં રાસબિહારી બોઝ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા.

આઝાદ હિંદ ફોજ અને ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ

અંગ્રેજોની કડક સુરક્ષા ભેદીને સુભાષચંદ્ર બોઝ એક સબમરીન દ્વારા બર્લિનથી સિફતપૂર્વક જાપાન પહોંચ્યા (1943). આ એક જબ્બર સાહસ હતું. ત્યાં રાસબિહારી બોઝે હિન્દમુક્તિની આ ફોજ ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગની સર્વોચ્ચ નેતાગીરી સુભાષચંદ્ર બોઝને સંભાળી લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. આ ફોજ માત્ર હિંદી સૈનિકોની અને હિંદી અધિકારીઓની જ અને ભારતની મુક્તિ માટે જ લડશે તેમ નક્કી થયેલ જેમાં જાપાન અને અગ્નિએશિયાના હિંદીઓની મદદ મળી. જાપાનના વડાપ્રધાન ટોઝો સાથે મુલાકાત થઈ. તેમણે હિંદના પૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે તમામ પ્રકારની સહાય જાપાન કરશે તેવું નક્કી થયું. જાપાનીઝ લશ્કર હિંદમાં આગળ વધે તેમ તેમ કામચલાઉ સરકાર ત્યાં રચીને ત્યાંનો વહીવટ તેમને સોંપશે અને જાપાન તેને માન્યતા પણ આપશે.

સુભાષચંદ્ર જાપાનથી સિંગાપુર ગયા (ઈ.સ. 1943ની બીજી જુલાઈએ) અને ત્યાં સર્વસંમતિથી (4 જુલાઈ, 1943) 'ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ' ના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી થઈ. સાથોસાથ રાસબિહારી બોઝે 'ઇન્ડિયન નેશનલ આર્મી' (INA) 'આઝાદ હિન્દ ફોજ' ના વડા તરીકે સ્વેચ્છાએ નિવૃત્તિ લઈ સુભાષચંદ્ર બોઝની આઝાદ હિંદ ફોજના વડા તરીકે નિમણૂક કરી. ત્યાં વસતા હિન્દીઓને પોતાની માતૃભૂમિને મુક્ત કરાવવા માટે યોગ્ય અને સમર્થ નેતા મળ્યો. ત્યારથી સુભાષચંદ્ર બોઝને તેમણે 'નેતાજી' નું હુલામણું નામ આપ્યું. નેતાજીએ સૈનિકોને ''ચલો દિલ્લી'', ''તુમ મુઝે ખૂન દો, મૈં તુમ્હેં આઝાદી દૂંગા'' અને 'જય હિંદ' નાં સૂત્રો આપ્યા. પોતાના કુશળ માર્ગદર્શન દ્વારા આરઝી હકૂમત (સમાંતર સરકાર)ની રચના કરી. દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના દેશોનો પ્રવાસ કરીને ત્યાંના ભારતીયો પાસે માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા કાજે તેમણે સર્વસ્વનું બલિદાન આપવાની માગણી કરી.

સુભાષચંદ્ર બોઝ દ્વારા કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના

આઝાદ હિન્દ ફોજનું નેતૃત્વ સંભાળતાંની સાથે સુભાષચંદ્ર બોઝે કામચલાઉ સરકારની રચના કરી, જેમાં તેઓ વડાપ્રધાન અને લશ્કરના સર્વોચ્ચ વડા બન્યા. હિન્દની આ કામચલાઉ સરકારને જાપાન, જર્મની, ચીન, ઇટાલી, બર્મા વગેરે દેશોએ માન્યતા આપી. આ સરકારે હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રીય ભાષા, રાષ્ટ્રધ્વજ તરીકે ત્રિરંગો ધ્વજ સ્વીકાર્યો. આવક માટે જાપાનની સહાય, સ્વૈચ્છિક ફાળો, મિલકત વેરો રાખવાનું નક્કી થયું. નેતાજીએ 1943માં અંદમાન-નિકોબાર ટાપુઓની મુલાકાત લઈ આ ટાપુઓને અનુક્રમે 'શહીદ' અને 'સ્વરાજ્ય' નામ આપ્યા.

અંતિમ તબક્કો અને સુભાષબાબુની શહીદી

નેતાજીના નેતૃત્વ હેઠળના સૈન્યની ટુકડીઓએ રંગૂન, પ્રોમ, કોહીમા (હાલના નાગાલૅન્ડની રાજધાની વગેરે) પ્રદેશો કબજે કર્યા (મે, 1944). તદુપરાંત ઈમ્ફાલ (હાલના મણિપુરની રાજધાની) પણ જીતી લીધી; પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધના આ સમયગાળા દરમિયાન અમેરિકાએ બ્રિટન તરફે યુદ્ધમાં ઝુકાવ્યું અને જાપાનના નાગાસાકી અને હીરોશીમા શહેરો ઉપર બૉમ્બવર્ષા કરતાં જાપાને શરણાગતિ સ્વીકારી જેથી નેતાજીની આઝાદ હિંદ ફોજને મળતી જાપાનની સહાય બંધ થઈ. તદુપરાંત બ્રિટનના હવાઈ જહાજોની આઝાદહિંદ ફોજ ઉપરના બૉમ્બમારાને લીધે સ્થિતિ વધુ વણસી હતી. નેતાજી સુભાષચંદ્ર આ કપરી પરિસ્થિતમાં વિમાન મારફતે બેંગકોક - સાયગોન - ફોર્મોસા ટાપુના તાઈપાઈ વિમાન મથકે પહોંચ્યા પણ વિમાનમાં અકસ્માતથી આગ લાગતાં હૉસ્પિટલમાં સારવાર દરમિયાન અવસાન પામ્યા (18 ઑગસ્ટ, 1945). અલબત સુભાષબાબુનું આ વિમાન અકસ્માતમાં અવસાન થયું તે બાબત આજે પણ એક વણ-ઉકલ્યું રહસ્ય છે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અને હિંદના ભાગલા

આઝાદ હિંદ ફોજના પકડાયેલા સેનાપતિઓ ઉપર રાજદ્રોહનો કેસ ચલાવાયો. ભુલાભાઈ દેસાઈ અને જવાહરલાલ નેહરુ ફોજ વતી કેસ લડ્યા પણ બ્રિટિશ સરકારે આ સેનાપતિઓને સજા કરી., જે પ્રચંડ લોક વિરોધ થતાં પાછી ખેંચવી પડી અને આ બનાવથી અને મુંબઈના નૌકાવિગ્રહ (1946) ના લીધે અંગ્રેજોએ ભારતને સ્વરાજ્ય આપવાની વાટાઘાટો શરૂ કરી અને બ્રિટનના

વડાપ્રધાન એટલીએ જાહેરાત કરી કે બ્રિટિશ સરકાર કૅબિનેટ મિશન યોજના મુજબ રચાનાર હિંદ સરકારને હિંદની તમામ સત્તાઓ સોંપી, જૂન 1948 સુધીમાં વિદાય લેશે.

દરમિયાનમાં હિંદના વાઇસરૉય તરીકે વેવેલની જગ્યાએ માઉન્ટ બેટનની નિમણૂક થઈ. તે વખતે હિંદમાં ફાટી નીકળેલાં રમખાણોને લીધે દેશની સ્થિતિ વધુ કરુણ હતી. બંધારણ સભાની રચના માટે જુલાઈ, 1946ની ચૂંટણીઓમાં કૉંગ્રેસને 210 માંથી 201 અને મુસ્લિમ લીગને 78 માંથી 73 બેઠકો મળેલી. પરિણામે લીગે પાકિસ્તાન માટે પ્રબળ માગણી કરી અને સરકાર ઉપર દબાણ લાવવા 16 ઑગસ્ટ, 1946 ને સીધા પગલા દિન તરીકે પાળવાનો આદેશ કરતા સમગ્ર હિંદમાં કોમી હુલ્લડો અને તોફાનો ફાટી નીકળ્યા. આ જોતાં સરદાર પટેલ, નેહરુ સહિતના કૉંગ્રેસના નેતાઓને લાગ્યું કે, પાકિસ્તાનની માગણી સ્વીકાર્યા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી. મુસ્લિમ લીગ અને જિન્હાના હઠાગ્રહથી બંધારણ સભાનો મુસ્લિમ લીગ દ્વારા બહિષ્કાર થયો. લીગે, 31 જાન્યુઆરી, 1947માં પાકિસ્તાન પ્રાપ્તિ માટે જલદ કાર્યક્રમના આગ્રહના લીધે હિંદ વિભાજન સ્વીકારવાની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ. આ સંજોગોમાં માઉન્ટ બેટને નેહરુ અને સરદારને સમજાવ્યું કે, ''અનેક સ્વાયત્ત અને વિરોધી એકમોવાળી નિર્બળ કેન્દ્ર સરકાર કરતાં, કેન્દ્રને આધીન એવા વહીવટી એકમો સાથેની સુદ્રઢ કેન્દ્ર સરકાર ધરાવતું હિંદ વધારે શાંતિ ભોગવી શકશે.'' નેતાઓને આ દલીલ યોગ્ય લાગી. તેઓએ (નેહરુ અને સરદારે) ગાંધીજી સાથે પરામર્શ કર્યો. ગાંધીજીએ નાછૂટકે હિંદના ભાગલાની વ્યવસ્થાનો ભારે હૈયે સ્વીકાર કર્યો.

માઉન્ટ બેટન યોજના (જૂન 1947) અને હિંદના ભાગલા

વાઇસરૉય માઉન્ટ બેટને પોતાનું સ્થાન સંભાળી લીધું (24 માર્ચ, 1947). તેમના મતે હિંદના ભાગલા કરવા સિવાય હવે કોઈ ઉપાય બાકી બચતો ન હતો. સરદાર પટેલ જેવા કેટલાક વાસ્તવદર્શી નેતાઓએ પણ આ વાત સ્વીકારી લેવા આગ્રહ કર્યો હતો. આમ, આ સંજોગોમાં લાંબી ચર્ચા-વિચારણાના અંતે વાઇસરૉય માઉન્ટ બેટને અખંડ હિંદના બે ભાગલા કરવાની આખરી યોજના રજૂ કરી (3 જૂન, 1947). જેને 'માઉન્ટ બેટન યોજના' કહે છે.

આઝાદી અને ભારતના ભાગલાની સ્વીકૃતિ થઈ તે મિટિંગ
(માઉન્ટ બેટન યોજના અને હિંદના ભાગલા અંગેનો ફોટો)

કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. જોકે વાઇસરૉય માઉન્ટ બેટને પંજાબ, બંગાળની હિંદુ બહુમતી વિસ્તારોને હિંદ સાથે અને મુસ્લિમ બહુમતીવાળા વિસ્તારોને પાકિસ્તાન સાથે તથા વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત બલૂચિસ્તાન અને સિલ્હટ વિસ્તારોને પણ પાકિસ્તાનની સાથે જોડવાના નિર્ણયને બહાલી આપી.

હિંદ સ્વાતંત્ર્યધારો (જુલાઈ 1947)

વાઇસરૉય માઉન્ટ બેટનની યોજના અનુસાર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે હિંદ સ્વાતંત્ર્યધારો (જુલાઈ 1947) પસાર કર્યો.

આ ધારા મુજબ ભારતીય સંઘે પ્રથમ ગવર્નર જનરલ તરીકે માઉન્ટ બેટનને અને પાકિસ્તાને જનાબ જિન્હાને પસંદ કર્યા. આ ધારાથી હિંદની પરાધીનતાનો અંત આવ્યો માટે જ ગાંધીજી આ ધારાને 'બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા હિંદને આપવામાં આવેલો એક માત્ર શ્રેષ્ઠ અને શ્રેયસ્કર ધારો' કહે છે.

બ્રિટિશ શાસનના અંતિમ વાઇસરૉય માઉન્ટ બેટન દ્વારા સત્તા સોંપવાની કાર્યવાહીની શરૂઆત નવી દિલ્લીમાં એક સમારંભ

યોજી શરૂ કરાઈ (14 મી ઑગસ્ટ, 1947 ની મધ્યરાત્રિ). ધ્વજસ્તંભ ઉપથી ઇંગ્લેન્ડનો રાષ્ટ્રધ્વજ-યુનિયન ઝેક નીચે ઉતારાયો અને ભારતનો ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવાયો. માઉન્ટ બેટને ભારતને સ્વતંત્રતા આપતા દસ્તાવેજો ભારતના પ્રથમ હિંદી ગર્વનર જનરલ તરીકે નિયુક્ત થયેલ ચક્રવર્તી સી. રાજગોપાલાચારીને સોંપ્યા. સત્તા હસ્તાંતરની સઘળી કાર્યવાહી પૂરી થઈ. સમગ્ર વાતાવરણ આનંદની લહેરોથી ગુંજી ઊઠ્યું. 15મી ઑગસ્ટ 1947નું સુંદર પ્રભાત ઊગ્યું. સમગ્ર ભારત દેશની જનતાએ આનંદ અને ઉલ્લાસથી પ્રથમ સ્વાતંત્ર દિનની ઉજવણી કરી. ઠેર ઠેર તોરણો બંધાયાં, શાળાઓમાં મીઠાઈ વહેંચાઈ, અનેકોએ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થવાથી રાહત અનુભવી, પણ મહાત્મા ગાંધીજી હિંદ વિભાજનની વેદનાથી દુ:ખી હોઈ તેઓ ઊંડા શોક અને ચિંતનમાં ડૂબેલા હતા.

સ્વતંત્ર બનેલ ભારત અને તેની સમક્ષની તત્કાલીન સમસ્યાઓ

માઉન્ટ બેટન યોજના અને હિંદ સ્વતંત્ર ધારો (India Independance Act, 1947)ના પરિણામે હિંદુસ્તાનની વિભાજિત સ્વતંત્રતા ભારત અને પાકિસ્તાન એ બે દેશોના સ્વરૂપમાં જોવા મળી. આ તબક્કે જ સ્વતંત્ર ભારત માટે (1) લશ્કરોની વ્યવસ્થા (2) મિલકતોને લગતા પ્રશ્નો (3) લેણાં અને દેવાના હિસાબ (4) નિરાશ્રિતોની સમસ્યા (5) જાહેર સેવાઓ તથા તે માટે અધિકારીઓ અને વહીવટી તંત્રની વ્યવસ્થા ઉપરાંત (6) ભારતની પશ્ચિમે આવેલા પશ્ચિમ પાકિસ્તાન અને પૂર્વ તરફના પૂર્વ પાકિસ્તાનની આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદો નક્કી કરવી વગેરે મુખ્ય સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવાનું હતું.

આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે માઉન્ટ બેટનના અધ્યક્ષ પદે ભારત-પાકિસ્તાનના બે-બે મળી પાંચ પ્રતિનિધિઓની સમિતિ નીમી. આ સમિતિએ આવા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સંબંધિત પ્રશ્નોના જાણકાર તજજ્ઞોનાં જુદાં જુદાં પંચો નિયુક્ત કર્યા અને મતભેદ પ્રસંગે ભારતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશના અધ્યક્ષપદે ભારતના અને પાકિસ્તાનના એક એક પ્રતિનિધિઓનું બનેલું લવાદી પંચ જે ચુકાદો આપે તેને આખરી માનવાનું બંને રાષ્ટ્રોએ સ્વીકાર્યું. ભારતીય લશ્કરના સર સેનાપતિએ લશ્કર અને લશ્કરી સરસરંજામનું વિભાજન પૂર્ણ કરતાં બ્રિટિશ લશ્કરે ભારતમાંથી વિદાય લીધી (ફેબ્રુઆરી, 1948). લશ્કરી, ન્યાયિક અને વહીવટી વગેરે સેવા આપનાર અધિકારીઓને ભારત-પાકિસ્તાન વિકલ્પ સ્વીકારવાની તથા તે સંબંધી પગાર-ભથ્થાં, નોકરીની સલામતીની ખાતરી અપાઈ. ભારત અને પાકિસ્તાન છોડી આવનારા નિર્વાસિત નાગરિકો, તેમની તથા બંને દેશોની મિલકતો, રોજગાર, વ્યવસાય વગેરે સમસ્યાઓને ધૈર્ય અને કુનેહપૂર્વક ઉકેલવામાં આવી. ભારતનાં 562 જેટલાં દેશી રજવાડાંઓને સ્વતંત્ર ભારત સંઘમાં જોડવાનો ભગીરથ પ્રશ્ન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તેમના દૃઢ નિશ્ચય, લોખંડી મનોબળ અને મુત્સદ્દીપૂર્ણ વાટાઘાટો વડે ઉકેલ્યો.

આમ છતાં, વિભાજનને લીધે થયેલ કોમી રમખાણોની અસરો, મહાત્મા ગાંધીજીની હત્યાનો આઘાત, સ્વતંત્ર ભારતને સુશાસન આપી પગભર બનાવવું, કૃષિ ક્ષેત્રની નબળી સ્થિતિ, દેશમાં શાંતિ અને સુલેહનું વાતાવરણ ઊભું કરવું, દેશની આંતર-બાહ્ય સુરક્ષા જેવા પ્રશ્નોના નિરાકરણ વગેરે બાબતો માટે લાંબાગાળાનાં આયોજન આવશ્યક બની રહ્યાં.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) 'હિન્દ છોડો' ચળવળ અને એ ચળવળના વિવિધ બનાવો જણાવો.

(2) આઝાદ હિન્દ ફોજે ભારતને આઝાદી અપાવવા બજાવેલી કામગીરીની વિગત દર્શાવો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) સાયમન કમિશન

(2) પૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી

(3) દાંડીકૂચ

(4) સુભાષચંદ્ર બોઝ

3. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) ભારતના લોકોએ સાયમન કમિશનનો શા માટે વિરોધ કર્યો ?

(2) 'આઝાદ હિંદ ફોજ'નાં સૂત્રો જણાવો.

(3) માઉન્ટ બેટન યોજના ક્યારે રજૂ થઈ ?

(4) અંગ્રેજોએ ભારતને સત્તા સોંપી ત્યારે હિંદના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર જનરલ કોને નીમવામાં આવેલા ?

4. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

(1) સાયમન કમિશન કેટલા સભ્યોનું બનેલું હતું ?

(A) 5 (B) 6

(C) 7 (D) 8

(2) દાંડીકૂચ ક્યારે કરવામાં આવી.

(A) 12 એપ્રિલ 1930 (B) 12 માર્ચ 1931

(C) 12 માર્ચ 1930 (D) 12 માર્ચ 1929

(3) કઈ વ્યક્તિ દાંડીકૂચને 'મહાભિનિષ્ક્રમણ સાથે સરખાવે છે ?

(A) મહાદેવભાઈ દેસાઈ (B) સરદાર વલ્લભભાઈ

(C) મૌલાના આઝાદ (D) સુભાષચંદ્ર બોઝ

(4) ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ એટલે શું ?

(A) સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય (B) સાંપ્રદાયિકતા

(C) પૂર્ણ સ્વરાજ્ય (D) સરમુખત્યારશાહી

(5) મોન્ટફર્ડના સુધારામાં સુધારાની જરૂરિયાત માટે કેટલા વર્ષે કમિશન નીમવું તેવી જોગવાઈ હતી ?

(A) 20 વર્ષે (B) 10 વર્ષે

(C) 7 વર્ષે (D) 5 વર્ષે

(6) સાયમન કમિશનનો વિરોધ કરતાં લાઠીચાર્જથી કોનું મૃત્યુ થયું હતું ?

(A) પંડિત જવાહરલાલ (B) લાલા લજપતરાય

(C) ગોવિંદવલ્લભ પંત (D) મોતીલાલ નેહરુ

(7) 'નેતાજી'નું હુલામણું નામ કોને મળ્યું હતું ?

(A) સુભાષચંદ્ર બોઝ (B) વલ્લભભાઈ પટેલ

(C) રાસબિહારી બોઝ (D) જવાહરલાલ નેહરુ

(8) હિન્દુસ્તાનના વિભાજન સમયે ભારતમાં કયા અંગ્રેજ ગવર્નર જનરલ હતા ?

(A) મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફોર્ડ (B) વેલેસ્લી

(C) માઉન્ટ બેટન (D) ડેલહાઉસી

પ્રવૃત્તિ

- દાંડીકૂચનો માર્ગ ગુજરાતના રેખાંકિત નકશામાં દોરો.
- દાંડીકૂચમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓની યાદી તૈયાર કરો.
- સુભાષચંદ્ર બોઝની પુસ્તિકા મેળવી વાંચો.